

Volume 19, Issue 3
September 2021

ISSN 1731-8297, e-ISSN 6969-9696
<http://czasopisma.uni.opole.pl/index.php/osap>

ORIGINAL ARTICLE
received 2021-05-11
accepted 2021-06-21

Możliwość wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego – wnioski *de lege ferenda*

The possibility of revision of a judgement in civil proceedings
on the basis of a ruling made by an international body –
de lege ferenda conclusions

ALEKSANDRA FLEGEL

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-4288-8752, ola.flegel@gmail.com

Citation: Flegel, Aleksandra. 2021. Możliwość wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego – wnioski *de lege ferenda*. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 19(3): 25–41. DOI: 10.25167/osap.3932.

Abstract: This article aims to indicate the need for amending the Code of Civil Procedure to the extent that the civil procedure does not provide the possibility of revision of a judgment in civil proceedings on the basis of a ruling made by an international body. Such a conclusion results from the analysis of the currently applicable regulations on the possibility of reopening civil proceedings against the background of similar regulations concerning administrative court proceedings and criminal proceedings, taking into account the validity of EU regulations. The whole issue will be presented against the background of fundamental principles governing the legal system as such.

Key words: revision of a judgment in civil proceedings, ruling made by an international body

Abstrakt: Niniejszy artykuł ma na celu wskazanie konieczności zmian w Kodeksie postępowania cywilnego w zakresie, w jakim procedura cywilna nie przewiduje możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego. Do takiej konkluzji prowadzi analiza obecnie obowiązujących regulacji dotyczących możliwości wznowienia postępowania cywilnego na tle analogicznych regulacji dotyczących postę-

powania sądowoadministracyjnego oraz postępowania karnego z uwzględnieniem obowiązującego przepisów unijnych. Całość zostanie przedstawiona na tle fundamentalnych zasad rządzących systemem prawa jako takim.

Słowa kluczowe: wznowienie postępowania cywilnego, orzeczenie organu międzynarodowego

1. Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie, że w katalogu podstaw wznowienia postępowania cywilnego powinien znaleźć się przepis wprost pozwalający na wznowienie postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego. Do takiego wniosku prowadzi analiza obecnie obowiązujących regulacji dotyczących możliwości wznowienia postępowania cywilnego na tle analogicznych regulacji dotyczących postępowania sądowoadministracyjnego oraz postępowania karnego z uwzględnieniem obowiązującego przepisów unijnych oraz na tle fundamentalnych zasad rządzących systemem prawa, co zostanie przedstawione kolejno w dalszej części niniejszego artykułu.

Tytułem wstępu należy krótko nakreślić charakter instytucji wznowienia postępowania, która wywodzi się z ogólnej instytucji przywrócenia do pierwotnego stanu – *restitutio in integrum*. Zakładała ona potrzebę uchylenia wyroku opartego na fałszywych danych albo normującego po raz drugi unormowany już prawomocnie stosunek prawny. W ten sposób miał zostać przywrócony stan prawny istniejący bezpośrednio przed wydaniem wyroku (Manowska 2013).

Obecnie podstaw wznowienia, w przypadku woli wznowienia przez strony postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego (jeśli stron tych nie dotyczył bezpośrednio wyrok organu międzynarodowego), można by szukać w art. 401¹ ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 1575 (dalej: k.p.c.) oraz w art. 402 k.p.c. Zgodnie z art. 401¹ k.p.c. można żądać wznowienia postępowania również w wypadku, gdy Trybunał Konstytucyjny orzekł o niezgodności aktu normatywnego, na podstawie którego zostało wydane orzeczenie, z Konstytucją, ratyfikowaną umową międzynarodową lub z ustawą. Dopuszczalność wznowienia postępowania na podstawie orzeczenia Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE) można by więc wywieść z obowiązujących w prawie unijnym zasad równoważności i skuteczności. Podobnie art. 402 k.p.c. mógłby stać się taką podstawą, ponieważ *de facto* strona została pozbawiona możliwości działania poprzez ograniczenie możliwości obrony jej praw w zakresie, w jakim mogłaby zostać zapewniona, gdyby sąd krajowy prawidłowo

uwzględnił korzystne dla strony orzeczenie organu międzynarodowego. Przy czym oba wskazane wyżej przykłady można potraktować jako dość szeroką wykładnię przepisów obowiązujących w zakresie wznowienia postępowania cywilnego. W przeważającej większości skarga o wznowienie postępowania, wniesiona na podstawie ww. przepisów, prawdopodobnie zostałaby odrzucona jako nieoparta na ustawowej podstawie, a tym samym niepodlegająca rozpoznaniu.

Przed rozpoczęciem właściwych rozważań należy jeszcze odnieść się, w ograniczonym zakresie, do zasad rządzących systemem prawa jako takim. System prawa może być rozumiany w kontynentalnej kulturze prawnej jako uporządkowany zbiór norm prawnych, rekonstruowanych przede wszystkim z przepisów prawnych zgrupowanych w aktach normatywnych (Lang, Wróblewski i Zawadzki 1979: 349 i n.). To zaś prowadzi do wniosku, że za system prawa polskiego możemy uznać wszelkie normy wynikające z wydawanych przez polskiego ustawodawcę aktów prawnych oraz że zbiór tych wszystkich norm powinien być traktowany jako całość. W doktrynie wskazywane są cechy systemu prawa, takie jak: jednolitość, zupełność i niesprzeczność, przy czym dla celów niniejszej analizy należy zwrócić szczególną uwagę na postulat zupełności systemu prawa, a w tym kontekście na możliwość istnienia luki w prawie.

System prawa jest zupełny, jeśli o każdym potencjalnym jego elemencie (określonej normie postępowania) da się w sposób rozstrzygający powiedzieć, że należy bądź nie należy do danego systemu prawa. Inaczej mówiąc, zupełny system prawa to taki, który jasno definiuje kryteria, od jakich uzależnia uznanie pewnych obiektów (norm) za swoje części składowe. Od systemu zupełnego oczekujemy, że na jego gruncie dadzą się sformułować (odtworzyć) pewne reguły, dzięki którym definitywnie można rozstrzygnąć, czy określona norma jest normą prawną (jest prawem, należy do systemu) lub czy nie ma cech normy prawnej (jest np. normą moralną, normą obyczajową, nie należy do systemu prawa).

Luka w prawie może powstać niejako „pomiędzy” różnymi systemami prawa, np. systemami prawa różnych krajów, systemem prawa krajowego i prawa unijnego czy choćby tylko systemami poszczególnych gałęzi prawa (np. pomiędzy systemem prawa cywilnego i administracyjnego). Wszystkie te zależności skłaniają raczej do poszukiwań jakiejś szerszej perspektywy badawczej dla analizowania systemu prawa, w którym obserwujemy lukę. Z wielu względów wydaje się więc, że pojęcie systemu prawa może się okazać, zwłaszcza w niektórych jego ujęciach, zbyt wąskie czy raczej nazbyt „jednokierunkowe”, by od niego zaczynać rozważania nad luką w prawie. Jako wstęp do rozważań może zostać wykorzystane zaproponowane przez F. Longchamps'a pojęcie „przestrzeni praw-

nej”. Umiejscawia ono bowiem kwestię luk w prawie nie tyle w problematyce systemu prawa (a przynajmniej nie wąsko pojmowanego systemu prawa), ile osadza go mocniej wśród problemów o wiele bardziej skomplikowanego i złożonego systemu – życia prawnego (Skorczyńska 2017).

Wobec powyższego można dojść do przekonania, że możliwość wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego nie została przez prawodawcę uregulowana w sposób zupełny – a właściwie nie została uregulowana wcale. Doprecyzowanie tej kwestii wydaje się szczególnie istotne, jeśli zwrócimy uwagę, że możliwość wznowienia postępowania na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego została przewidziana zarówno w postępowaniu karnym, jak i sądownoadministracyjnym.

Zgodnie z art. 540 § 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2021 r. poz. 256 (dalej: k.p.k.) postępowanie wznawia się na korzyść oskarżonego, gdy potrzeba taka wynika z rozstrzygnięcia organu międzynarodowego działającego na mocy umowy międzynarodowej ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską. Natomiast zgodnie z art. 272 § 3 ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 (dalej: p.p.s.a.) można żądać wznowienia postępowania również w przypadku, gdy potrzeba taka wynika z rozstrzygnięcia organu międzynarodowego działającego na podstawie umowy międzynarodowej ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską.

Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 19 maja 2003 r. w sprawie K 39/01 wyraził pogląd, że przedmiotem naruszenia zasady równego traktowania jest „brak określonej regulacji – takiej samej, podobnej lub zbliżonej – w odniesieniu do pewnej kategorii podmiotów. To właśnie owo pominięcie ma charakter dyskryminujący i dopiero odpowiednia zmiana przepisów poszerzająca krąg podmiotów pozwala na wyeliminowanie nierównego traktowania w analizowanej sferze stosunków prawnych”.

Uwzględniając powyższą analizę, należałoby przyjąć, że brak możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego jest pominięciem prawodawczym, natomiast prawodawca uregulował dostęp do wznowienia postępowania na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego w sposób fragmentaryczny, z pominięciem podmiotów, które mogłyby się domagać takiego wznowienia na gruncie przepisów postępowania cywilnego. Takie zachowanie prawodawcy zasługuje na negatywną ocenę, zwłaszcza w świetle postulatu zupełności systemu prawa, gdzie w prawie polskim zasada równości podmiotów wobec prawa, a także prawo do sądu są jednymi z fundamentalnych praw gwarantowanych przepisami Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

2. Zasada równoważności oraz zasada skuteczności i efektywności prawa unijnego

Problematyka możliwości pozbawienia skutków orzeczenia mającego powagę rzeczy osądzonej z powodu niezgodności z prawem unijnym była poruszana w trybie prejudycjalnym przez Trybunał Sprawiedliwości. W tym względzie należy przypomnieć, że z braku przepisów Unii w tym zakresie tryb wykonania zasady powagi rzeczy osądzonej należy do wewnętrznego porządku prawnego państw członkowskich na mocy zasady ich autonomii proceduralnej, jednakże przy poszanowaniu zasad równoważności i skuteczności (sygn. akt C-213/13, pkt 54 oraz C-2/08). Zasada równoważności jest elementem nałożonych na sądy krajowe na podstawie art. 4 ust. 3 TUE (zasada lojalności) obowiązków w zakresie zapewnienia skutecznej ochrony sądowej uprawnień podmiotów wynikających z prawa unijnego. Wyraża się ona w tym, że zasady postępowania w sprawach mających na celu zapewnienie ochrony uprawnień podmiotów prawa wynikających z prawa unijnego nie mogą być mniej korzystne niż w przypadku podobnych postępowań o charakterze wewnętrznym (sygn. akt C-49/16).

Zasada równoważności ogranicza autonomię proceduralną państwa członkowskiego w sposób taki, że reguły proceduralne nie mogą być mniej korzystne dla roszczeń opartych na prawie europejskim niż dla podobnych roszczeń wynikających z prawa krajowego. W związku z tym poszanowanie tej zasady wymaga jednakowego stosowania przepisu krajowego do postępowań opartych na prawie Unii oraz do postępowań opartych na prawie krajowym (sygn. akt C-417/13, pkt 74 oraz C-429/15 pkt 30).

W tym miejscu należy przypomnieć znaczenie zasady powagi rzeczy osądzonej zarówno w porządku prawnym Unii, jak i w krajowych porządkach prawnych. W rzeczywistości bowiem, w celu zapewnienia stabilności prawa i stosunków prawnych, jak też prawidłowego administrowania wymiarem sprawiedliwości, istotne jest, aby orzeczenia sądowe, które stały się ostateczne po wyczerpaniu przysługujących środków zaskarżenia lub po upływie przewidzianych dla tych środków terminów, były niewzruszalne (sygn. akt C-213/13, pkt 58 oraz C-69/14, pkt 28).

Tym samym prawo Unii nie nakłada na sąd krajowy obowiązku odstąpienia od stosowania krajowych zasad proceduralnych nadających powagę rzeczy osądzonej orzeczeniu sądowemu, nawet jeżeli pozwoliłoby to na doprowadzenie do zgodności z prawem Unii sprzecznej z tym prawem sytuacji krajowej (sygn. akt C-213/13, pkt 59 oraz C-69/14, pkt 29). Jednakże, jeżeli obowiązujące krajowe zasady proceduralne obejmują możliwość, z zachowaniem pewnych warunków, dokonania przez sąd krajowy zmiany orzeczenia posiadającego powagę

rzeczy osądzonej w celu doprowadzenia do sytuacji zgodnej z prawem krajowym, możliwość ta zgodnie z zasadami równoważności i skuteczności powinna zostać wykorzystana w pierwszej kolejności, jeśli warunki te zostały spełnione, w celu doprowadzenia danej sytuacji do stanu zgodnego z prawem Unii (sygn. akt C-213/13, pkt 62 oraz C-69/14, pkt 30).

Reguły krajowe nie mogą być ukształtowane w sposób powodujący w praktyce, że korzystanie z uprawnień przyznanych przez porządek prawny Unii stanie się niemożliwe lub nadmiernie utrudnione (zasada skuteczności) (sygn. akt C-33/76, pkt 5 oraz C-118/08, pkt 31).

Rozważanie zachowania warunku równoważności wymaga zwrócenia uwagi na regulacje oraz praktykę dotyczącą szerokiego zakresu dopuszczalności wznawiania postępowania w związku z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego. Regulacje wszystkich trzech procedur funkcjonujących w polskim systemie prawnym zawierają bezpośrednie odniesienie do orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego jako podstawy wznowienia prawomocnie zakończonego postępowania. Jednocześnie należy podkreślić, że procedura sądownoadministracyjna zawiera wskazanie orzeczenia organu międzynarodowego jako podstawy wznowienia postępowania, realizując tym samym zasadę efektywności prawa unijnego, a także zasadę równoważności i skuteczności. Brak podobnej regulacji w procedurze cywilnej należy ocenić jako sytuację niezgodną z zasadami prawa unijnego.

Potwierdzenie powyższej tezy znajduje uzasadnienie w opinii Rzecznika Generalnego, wydanej dnia 23 kwietnia 2015 r. w sprawie C-69/14, w której dnia 6 października 2015 r. został wydany wyrok TSUE. Rzecznik Generalny zaznaczył, że nie może być mowy o poszanowaniu zasady równoważności, jeżeli późniejsze orzeczenie krajowego Trybunału Konstytucyjnego może prowadzić do wznowienia postępowania w odniesieniu do wcześniejszego prawomocnego wyroku cywilnego, umożliwiając tym samym zwrot nienależnie pobranego podatku, podczas gdy wyrok TSUE nie może wywierać takiego skutku. W takiej sytuacji prawa wynikające z konstytucji krajowej byłyby objęte większą ochroną niż prawa nadane na gruncie prawa Unii, a więc te ostatnie nie cieszyłyby się ochroną równoważną z ochroną zapewnioną tej kategorii praw wynikających z prawa krajowego.

W świetle powyższej argumentacji należy podkreślić, że na organach i sądach krajowych ciąży także obowiązek podjęcia wszelkich działań mających na celu zapewnienie zgodności podejmowanych przez nie rozstrzygnięć z prawem unijnym. Oznacza to m.in. obowiązek niestosowania takich środków proceduralnych, które osłabiałyby wywodzone z prawa unijnego zasady: pierwszeństwa, skuteczności oraz jednolitości prawa unijnego.

Po pierwsze, na obecnym etapie rozwoju prawa unijnego powszechnie przyjmuje się, że z zasady pierwszeństwa prawa unijnego wynikają szczególne

obowiązki nałożone na sądy krajowe oraz organy państwowe w zakresie zapewnienia skuteczności i pierwszeństwa prawa unijnego. Na sądach (zwłaszcza na sądach ostatniej instancji) spoczywa obowiązek kontroli działań administracji publicznej w sposób umożliwiający wyeliminowanie rozstrzygnięć niezgodnych z prawem unijnym. Z obowiązkiem tym korelują podejmowane przez polskiego ustawodawcę działania legislacyjne, które wprost wskazują na nakaz uwzględniania prawa unijnego przy podejmowaniu rozstrzygnięć.

Można stwierdzić, że Trybunał Sprawiedliwości wymaga odstąpienia od stosowania wszelkich przepisów proceduralnych przewidzianych w prawie krajowym, które powodują negatywne skutki dla realizacji obowiązków nałożonych na krajowe sądy działające jako „sądy unijne”. Wymóg ten nie ma co prawda charakteru absolutnego, jednakże w sytuacji, w której przepisy prawa krajowego wyraźnie przewidują wyjątek od zasady powagi rzeczy osądzonej, powyższa zasada znajdzie zastosowanie. Innymi słowy, jeśli przepis prawa krajowego przewiduje taki środek, to powinno nastąpić wznowienie postępowania w analogicznej sytuacji wynikającej z prawa unijnego.

Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że obowiązek zapewnienia skuteczności prawu unijnemu (w tym wypadku skuteczności orzeczenia Trybunału Sprawiedliwości) jest skorelowany z przyznaniem jednostkom prawa do skutecznego środka prawnego gwarantującego zapewnienie wykonania takiego obowiązku w prawie krajowym.

Wobec tego należy ponownie poruszyć kwestię autonomii proceduralnej państw członkowskich, które zachowują pewien zakres swobody w kształtowaniu modelu kontroli sądowej rozstrzygnięć organów krajowych. Procedury te, służąc wykonaniu prawa UE, muszą respektować wymóg efektywności tego wykonania (Półtorak 2010: 74). Granicą autonomii państw w zakresie regulacji procedur jest ich efektywność (Wróbel 2015: 45). Dlatego też rozważania na temat zasady autonomii proceduralnej należy prowadzić w świetle „meta-zasady”, tj. zasady efektywności, z której wywodzi się także ogólna zasada prawa UE kierowana przede wszystkim do sądów krajowych, czyli zasada skutecznej ochrony prawnej (sądowej). Jak uznaje Trybunał Sprawiedliwości, skuteczna ochrona prawna stanowi ogólną zasadę prawa Unii Europejskiej wynikającą ze wspólnej tradycji konstytucyjnej państw członkowskich oraz z art. 6 i 13 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (sygn. akt C-222/84, pkt 18–19 oraz C-222/86).

Państwa członkowskie są więc zobowiązane do zagwarantowania w prawie wewnętrznym takiego systemu ochrony prawnej, który zapewni efektywność prawa Unii Europejskiej (dalej: UE). Zatem obowiązkiem państwa członkowskiego jest takie ukształtowanie przepisów krajowych, które umożliwi zastosowanie rozstrzygnięć organów UE, a w przypadku braku odpowiednich regulacji

taki obowiązek spoczywa na organach i sądach krajowych stosujących prawo unijne.

Na gruncie prawa cywilnego brak uregulowań dotyczących możliwości wznowienia prawomocnie zakończonego postępowania na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego. Prowadzi to do konkluzji, że ciężar zapewnienia poszanowania prawa unijnego zostaje w tej sytuacji przeniesiony na sądy państwa członkowskiego, ponieważ stoją one na straży praw przysługujących podmiotom indywidualnym i wobec tego spoczywa na nich zadanie zapewnienia efektywnej ochrony praw jednostki (Wróbel 2005; Mathijesen 1999: 54 oraz sygn. akt C-14/83, C-213/89). Jako organy niezależne i podlegające tylko przepisom prawa, w tym prawa unijnego, to właśnie sądy są gwarantem realnego poszanowania prawa unijnego w państwie członkowskim i zapewnienia temu prawu maksymalnej skuteczności (Wróbel 2005).

Zgodnie z art. 19 Traktatu o Unii Europejskiej „Państwa Członkowskie ustanawiają środki niezbędne do zapewnienia skutecznej ochrony prawnej w dziedzinach objętych prawem Unii”. Fundamentem, na którym zasadzają się mechanizmy skutecznej ochrony prawnej jednostki, jest obecnie szeroko rozumiane jej prawo do sądu. Zostało ono uznane w normatywnym porządku unijnym za prawo podstawowe, znajdujące umocowanie w Karcie Praw Podstawowych, która wraz z wejściem w życie traktatu lizbońskiego zyskała moc prawną równą traktatom. Gwarancje w niej określone mogą być przywoływane autonomicznie (Banaszak 2008: 17 i n. oraz Wyrozumska 2008: 25 i n.).

Prawo do skutecznego środka ochrony i dostępu do wymiaru sprawiedliwości, gwarantowane art. 47 Karty praw podstawowych (dalej: KPP), znajduje też bezpośrednie umocowanie w art. 45 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. W uzasadnieniu postanowienia inicjującego postępowanie uchwałodawcze zwraca się uwagę na fakt, że dominujące w orzecznictwie sądowym stanowisko, niedostrzegające w wyrokach interpretacyjnych TSUE podstawy wznowienia postępowania, może być nie do pogodzenia z koniecznością respektowania zasady efektywności prawa unijnego (Stefanicki 2018: 94).

Zgodnie z art. 52 KPP adresatami zasady skutecznej ochrony sądowej oraz prawa dostępu do sądu są organy państw członkowskich w zakresie, w jakim stosują prawo UE. Pojęcie „stosowanie prawa UE” powinno być interpretowane szeroko, jako odnoszące się zarówno do sfery stanowienia, jak i stricte stosowania prawa. Z kolei to ostatnie jest rozumiane zarówno jako stosowanie prawa krajowego będącego bezpośrednią transpozycją prawa UE, jak i podlegającego stosowaniu równoległe z prawem UE. Wobec powyższych uwag należy stwierdzić, że bezpośrednimi adresatami obowiązku wynikającego z zasady skutecznej ochrony sądowej i prawa do sądu są równocześnie krajowe organy władzy ustawodawczej, wykonawczej (w zakresie, w jakim sprawują nadzór ad-

ministracyjny czy też organizacyjny nad sądownictwem), jak i krajowe organy wymiaru sprawiedliwości (Kowalik-Bańczyk 2013: 1166–1167).

Konkludując, obecnie przepisy procedury cywilnej dotyczące środków zażalenia, mające zapewnić ochronę uprawnień wywodzonych przez podmioty z prawa UE, są mniej korzystne niż przepisy przewidziane dla ochrony uprawnień wywodzonych z prawa krajowego. Dopuszczalność wznowienia postępowania na skutek orzeczenia TK, w świetle unijnej zasady równoważności, powinna prowadzić do dopuszczalności wznowienia postępowania cywilnego na skutek wyroku TSUE.

3. Odpowiedzialność państwa członkowskiego

Brak respektowania zasad unijnych przez Państwo Członkowskie może doprowadzić do odpowiedzialności tegoż państwa za naruszenia prawa Unii Europejskiej i w konsekwencji wiązać się z obowiązkiem wypłaty odszkodowania podmiotom poszkodowanym w związku z takim naruszeniem. W sprawie Francovich Trybunał wskazał (sygn. akt C-6/90 i C-9/90, pkt 31), że prawo wspólnotowe stanowi samodzielny, autonomiczny porządek prawny, włączony do systemu prawnego wszystkich państw członkowskich, którego podmiotami są nie tylko państwa, ale i jednostki, ujmowane tu szeroko jako wszystkie podmioty stosunków cywilnoprawnych. Na jednostki prawo unijne nakłada obowiązki, ale także przyznaje im uprawnienia, które powstają nie tylko wtedy, gdy są w nim wyraźnie zastrzeżone, lecz także wówczas, gdy stanowią skutek zobowiązań nałożonych przez Traktat w sposób ściśle określony zarówno na jednostki, jak i na państwa członkowskie oraz instytucje wspólnotowe. Wobec powyższego – zdaniem Trybunału – sądy krajowe są obowiązane do zapewnienia przyznanym przez Traktat uprawnieniom pełnej skuteczności i ochrony. Brak możliwości uzyskania przez jednostkę odszkodowania za szkodę wyrządzoną przez naruszające prawo wspólnotowe zachowanie państwa prowadziłoby bowiem do podważenia pełnej skuteczności norm wspólnotowych oraz osłabienia ochrony praw, których są one źródłem. Trybunał podniósł, że obowiązek naprawienia przez państwo członkowskie szkody wyrządzonej naruszeniem prawa wspólnotowego wynika także z ogólnego przepisu d. art. 10 TWE (art. 4 ust. 3 TUE), który wskazuje na obowiązek podjęcia przez państwo wszelkich działań dla wykonywania obowiązków wynikających z prawa wspólnotowego i powstrzymania się od działań utrudniających wykonanie tych obowiązków (Olejniczak 2018).

Poza ogólnym modelem odpowiedzialności odszkodowawczej państwa członkowskiego za naruszenie prawa Unii Europejskiej należy wskazać na szczególnie przypadek stosowania tego modelu, to znaczy odpowiedzialność państwa

w sytuacji naruszenia prawa Unii przez organ sądowy. Tak jak przy ogólnym modelu odpowiedzialności, aktualnie jest to materia nieskodyfikowana do prawa pierwotnego lub wtórnego. Tym bardziej więc należy odnosić się do orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Już w świetle wyroku w sprawie *Brasserie/Factortame III*, potwierdzonego w sprawie *Klaus Konle*, można było przypuścić, że sąd – jako organ państwa – jest w stanie naruszyć prawo Unii Europejskiej, a w związku z tym, jeśli jednocześnie zostaną spełnione przesłanki odpowiedzialności, wytworzyć swoim zachowaniem odpowiedzialność odszkodowawczą państwa członkowskiego (Stępkowski 2015: 145). W tym kontekście można zaryzykować twierdzenie, że skoro sądy powinny przede wszystkim, zgodnie z zasadą równoważności i skuteczności, zapewniać możliwość ochrony uprawnień wywodzonych z prawa unijnego na nie mniej korzystnym poziomie niż uprawnień wywodzonych z prawa krajowego, to niewznawianie postępowań na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego, może być przyczyną dla takiej odpowiedzialności. Szczególnie, jeśli weźmie się pod uwagę, że obowiązek zapewnienia skuteczności prawa unijnemu w przypadku braku odpowiednich regulacji spoczywa na organach stosujących prawo unijne.

4. Aktualne stanowisko judykatury i doktryny – analiza wyroku NSA z 16 października 2017 r. w sprawie o sygn. akt I FSP 1/17

Możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia TSUE nie można analizować w oderwaniu od aktualnych poglądów doktryny i orzecznictwa.

Tak więc z całą pewnością należy wskazać na orzeczenie NSA z 16 października 2017 r. w sprawie o sygn. akt I FSP 1/17. W tym orzeczeniu zmierzono się z analogicznym zagadnieniem, z tym że wystąpiło ono na gruncie procedury sądowoadministracyjnej.

Na początku, w ślad za argumentacją przytoczoną w uchwale NSA z 16 października 2017 sygn. akt I FPS 1/17, należałoby wskazać moc powszechną orzeczeń wydawanych przez TS, które jako prejudykаты formalnie i materialnie w danej sprawie wiążą sąd, który zwrócił się z pytaniem prejudycjalnym. Ponadto, zgodnie z doktryną *acte eclairée*, sądy krajowe będą zwolnione z obowiązku wystąpienia z kolejnym pytaniem prejudycjalnym w analogicznym stanie faktycznym i prawnym, albowiem wiązać je będzie wykładnia prawa unijnego dokonana przez TS. Moc powszechna orzeczeń TS jest wyrażona również poprzez obowiązek sądów oraz innych organów państw członkowskich uwzględniania orzeczeń TS we wszystkich sprawach o analogicznym stanie faktycznym i prawnym. Zatem pod względem mocy wiążącej pomiędzy orzeczeniami

TK a orzeczeniami TS nie ma zasadniczej różnicy (Filipczyk 2017: 178). Takie rozumienie mocy wiążącej wyroków wydanych w trybie pytania prejudycjalnego wynika z istoty i celów orzecznictwa prejudycjalnego, czyli ich rozszerzona skuteczność, a więc związanie organów państw członkowskich, wykraczające poza zakres postępowania krajowego, w związku z którym wniesiono o rozstrzygnięcie wątpliwości związanych z wykładnią aktu prawa unijnego. Zasadniczo nie budzą wątpliwości praktyki, że wyroki wstępne TSUE wiążą formalnie i materialnie w danej sprawie sąd, który zwrócił się z pytaniem o wykładnię prawa unijnego. Jednakże za szerokim oddziaływaniem wyroków wydawanych w tym trybie przemawia cały dorobek orzeczniczy Trybunału, który wskazuje na moc wiążącą wykładni przedstawionej w takim rozstrzygnięciu do wszystkich spraw o analogicznym lub zbliżonym stanie faktycznym i prawnym (Stefanicki 2018: 94).

W tym miejscu należy zaznaczyć, że orzeczenia prejudycjalne wywołują skutki wykraczające poza ramy konkretnego postępowania zawisłego przed sądem krajowym – przedstawiona przez Trybunał Sprawiedliwości wykładnia prawa unijnego wiąże także organy sądowe i administracyjne wszystkich państw członkowskich, orzekające w analogicznych, jak przedstawione w pytaniu prejudycjalnym, stanach faktycznych i prawnych (sygn. akt C-28-30/62, C-283/81, C-61/79). Tego rodzaju rozwiązanie stanowi gwarancję realizacji w praktyce zasady jednolitego stosowania prawa unijnego we wszystkich państwach członkowskich. Wydanie przez sąd krajowy orzeczenia z oczywistym naruszeniem wyroku TS może stanowić podstawę odpowiedzialności państwa członkowskiego za szkody wyrządzone jednostkom wskutek naruszenia prawa unijnego (sygn. akt C-224/01, pkt 56-57). Trybunał orzekł również, że zasada ta ma zastosowanie we wszystkich przypadkach naruszenia prawa wspólnotowego przez państwo członkowskie, bez względu na to, jaki organ państwowy naruszył swoim działaniem lub zaniechaniem normy wspólnotowe (sygn. akt C-46/93 i C-48/93, pkt 32 oraz C-302/97, pkt 62).

Druga podnoszona w literaturze przedmiotu różnica pomiędzy orzeczeniami TK i TS polega na tym, że orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego stwierdzające niekonstytucyjność usuwa (deroguje) przepis z systemu, gdy tymczasem orzeczenie TS oddziałuje na normę prawa krajowego w sferze jej stosowania. Z zasady pierwszeństwa prawa Unii można bowiem wywieść obowiązek odmowy zastosowania przepisu prawa krajowego sprzecznego z bezpośrednio skutecznymi przepisami prawa Unii. Nie można natomiast wywieść utraty mocy obowiązującej takiego przepisu (sygn. akt P 37/05 oraz C-106/77).

Argumentów przemawiających za podobieństwem orzeczeń TK do orzeczeń TS jest jednak więcej. Wskazać należałoby chociażby na podobieństwo rozstrzygnięć obu Trybunałów, których przedmiotem jest zgodność przepisu

prawa z prawem wyższego rzędu. Trybunał Konstytucyjny rozstrzyga o zgodności przepisów ustaw i rozporządzeń z Konstytucją, a TS pośrednio o zgodności prawa krajowego z prawem unijnym (w procedurze skargi na państwo – art. 258 TFUE, a w procedurze prejudycjalnej – art. 267 TFUE) (Półtorak 2010). Należy bowiem przypomnieć, że jakkolwiek w ramach postępowania prejudycjalnego Trybunał nie jest właściwy do rozstrzygnięcia w przedmiocie zgodności przepisów prawa krajowego z prawem Unii, to wielokrotnie orzekał, że jest on właściwy do udzielenia sądowi krajowemu wszelkich wskazówek w zakresie wykładni tego prawa, umożliwiających temu sądowi ocenę powyższej zgodności w celu wydania orzeczenia w zawisłej przed nim sprawie (sygn. akt I FSP 1/17).

Ponadto należy zwrócić uwagę, że Trybunał Sprawiedliwości pośrednio nie podzielił już argumentacji o zróżnicowaniu roszczeń wynikających z orzeczeń TS, a orzeczeń Trybunałów Konstytucyjnych Austrii (sygn. akt C-147/01) i Hiszpanii (sygn. akt C-118/08). W sprawie *Transportes Urbanos* Trybunał przyjął, że aby sprawdzić, czy w sprawie zawisłej przed sądem krajowym nie naruszono zasady równoważności, należy zbadać, czy – biorąc pod uwagę przedmiot i zasadnicze elementy skargi o stwierdzenie odpowiedzialności odszkodowawczej wniesionej przez spółkę z tytułu naruszenia prawa Unii i skargi, z którą spółka ta mogłaby wystąpić w oparciu o ewentualne naruszenie Konstytucji – oba te środki prawne można uznać za podobne (sygn. akt C-118/08, pkt 35).

Biorąc pod uwagę podobieństwo charakteru analizowanych wyroków, nie ulega wątpliwości, że orzeczenia TS wymagają równoważnego traktowania w taki sam sposób, w jaki w procedurze krajowej są traktowane orzeczenia TK. Szczególnie jeśli uwzględniony zostanie interpretacyjny charakter orzeczeń TS.

W art. 272 § 3 p.p.s.a. można żądać wznowienia postępowania również w przypadku, gdy potrzeba taka wynika z rozstrzygnięcia organu międzynarodowego działającego na podstawie umowy międzynarodowej ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską. Koresponduje on z art. 9 Konstytucji RP. Zabrakło jednak analogicznego postanowienia w regulacjach odnoszących się do postępowania cywilnego, choć to przepisy postępowania sądowoadministracyjnego stanowiły wzór dla noweli postępowania cywilnego w tym zakresie.

Na potrzebę dodatkowej regulacji w zakresie możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego wskazał także Trybunał Konstytucyjny. W postanowieniu z dnia 7 sierpnia 2009 r. w sprawie S 5/09 TK postanowił zasygnalizować Sejmowi oraz Ministrowi Sprawiedliwości – dla zapewnienia spójności systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej – potrzebę podjęcia inicjatywy ustawodawczej w celu sprecyzowania trybu rozpoznawania skarg o wznowienie postępowania, o których mowa w art. 401(1) k.p.c.

W dalszej części uzasadnienia ww. postanowienia czytamy, że ze względu na konieczność zagwarantowania prawa do sądu właściwego oraz prawa do zaskarżania orzeczeń, konieczne wydaje się rozszerzenie zakresu przedmiotowego tego przepisu. Z konstytucyjnego punktu widzenia wątpliwości budzi też art. 401 pkt 2 k.p.c. w zakresie, w jakim nie przewiduje wznowienia postępowania na skutek stwierdzenia przez Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPCz) naruszenia przez sąd Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, ze zm.). Ustawowe uregulowanie wznowienia w powyższej sytuacji jest konieczne ze względu na dyspozycję wynikającą z art. 9 Konstytucji. Co prawda przywoływane postanowienie TK dotyczy możliwości wznowienia postępowania na podstawie orzeczenia wydanego przez ETPCz, jednakże jest to konieczne – w kontekście rozumienia ogólnej zasady.

Odwołując się do fundamentalnych zasad obowiązywania prawa międzynarodowego w polskim systemie prawnym, jako kolejny argument przemawiający za słusznością możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia TS można wskazać orzeczenie SN z dnia 10 listopada 2017 r., sygn. akt V CO 96/17, w którym stwierdzono, że okoliczności stwierdzone w wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, uwzględniającym skargę indywidualną złożoną na podstawie art. 34 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284), ze względu na naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji mogą stanowić podstawę wznowienia postępowania cywilnego z powodu nieważności, jeżeli mieszczą się w podstawie wznowienia przewidzianej w art. 401 k.p.c., wykładanym z uwzględnieniem orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Takie kształtowanie się linii orzeczniczej w odniesieniu do rozstrzygnięć organów międzynarodowych jako podstawy wznowienia postępowania cywilnego tym bardziej wskazuje na konieczność prounijnej wykładni w związku ze wznowieniem postępowania na podstawie orzeczenia TS.

5. Podsumowanie

Konkludując, należy podkreślić, że obecnie regulacja dotycząca możliwości wznowienia postępowania cywilnego na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego stanowi lukę w prawie w zakresie, w jakim możliwość taką przewiduje procedura sądownoadministracyjna i karna, narusza zasadę równoważności i skuteczności prawa unijnego, a dodatkowo brak takiej regulacji może doprowadzić do odpowiedzialności państwa członkowskiego.

Można więc wskazać, że nawet na gruncie obecnego kształtu instytucji wznowienia postępowania cywilnego *de lege lata* postępowania cywilne powinny być wznowiane na podstawie orzeczenia organu międzynarodowego ze względu na obowiązek zapewnienia skuteczności prawu unijnemu, który, w przypadku braku odpowiednich regulacji, spoczywa na organach stosujących prawo unijne. Szczególnie jeśli uwzględniony zostanie także obowiązek przestrzegania przez organy krajowe zasady efektywności, w tym poprzez zapewnienie stronie dostępu do skutecznego środka ochrony i wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza że niedopełnienie tego obowiązku może w konsekwencji prowadzić do odpowiedzialności państwa za naruszenie prawa unijnego, a także obowiązek realizacji zasady równoważności i efektywności poprzez implementację zasady, że reguły proceduralne nie mogą być mniej korzystne dla roszczeń opartych na prawie europejskim niż dla podobnych roszczeń wynikających z prawa krajowego. W związku z tym poszanowanie tej zasady wymaga jednakowego stosowania przepisu krajowego do postępowań opartych na prawie Unii oraz do postępowań opartych na prawie krajowym.

De lege ferenda należałoby wskazać, że katalog podstaw wznowienia postępowania wymaga uzupełnienia o orzeczenia organów międzynarodowych. Przy czym zasadne będzie rozważenie prawidłowej konstrukcji tego przepisu. Czy w katalogu przesłanek pozwalających na wznowienie postępowania cywilnego powinno się zastosować odpowiednio regulację analogiczną do tej już obowiązującej w postępowaniu sądownoadministracyjnym oraz w postępowaniu karnym, czy też konieczne będzie uregulowanie tej przesłanki w sposób nowy, może bardziej precyzyjny niż wskazuje na to procedura sądownoadministracyjna i karna. Wymaga podkreślenia, że organem międzynarodowym, którego orzeczenia mogą stanowić podstawę wznowienia postępowania zarówno sądownoadministracyjnego, jak i karnego jest organ międzynarodowy działający na podstawie umowy międzynarodowej ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską. Jest to bardzo szeroka definicja, która obejmuje przecież przykładowo także organy orzekające w Światowej Organizacji Handlu (Dispute Settlement Body – DSB) czy też w Organizacji Narodów Zjednoczonych (Międzynarodowy Trybunał Karny). Nie ulega zaś wątpliwości, że to orzeczenia Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, ale także Europejskiego Trybunału Praw Człowieka są kluczowe dla obywatela RP i być może to właśnie orzeczenia tych organów powinny zostać uznane za pozwalające na wznowienie postępowania cywilnego.

Wykaz skrótów

ETPCz – Europejski Trybunał Praw Człowieka.

KPP – Karta Praw Podstawowych.

- k.p.c. – ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 1575.
- k.p.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2021 r. poz. 256.
- NSA – Naczelny Sąd Administracyjny.
- p.p.s.a. – ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, Dz.U. z 2019 r. poz. 2325.
- SN – Sąd Najwyższy.
- TFUE – Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej.
- TK – Trybunał Konstytucyjny.
- TSUE/TS – Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej.
- UE – Unia Europejska.

Bibliografia

Akty prawne

- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 30 marca 2010 r.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r.
- Traktat o Unii Europejskiej z dnia 7 lutego 1992 r.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 256, tekst jednolity.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2020 r. poz. 1575, tekst jednolity.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. z 2021 r. poz. 534, tekst jednolity.
- Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, Dz.U. z 2019 r. poz. 2325, tekst jednolity.

Orzecznictwo

- Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 grudnia 2006 r., P 37/05. Dostęp: 2.02.2021 r., OTK-A 2006/11/177.
- Uchwała Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 16 października 2017 r., I FSP 1/17. Dostęp: 2.02.2021 r., LEX nr 3013350.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2017 r., sygn. akt V CO 96/17. Dostęp: 2.02.2021 r., OSNC 2018/11/106.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 maja 2003 r., K 39/01. Dostęp: 2.02.2021 r. OTK ZU nr 5/2003.
- Wyrok Trybunału z dnia 15 grudnia 1993 r. w sprawie Hünermund i in, C-292/92. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1993:932.

- Wyrok Trybunału z dnia 1 czerwca 1999 r. w sprawie C-302/97 Konle, Rec. s. I3099. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1999:271.
- Wyrok Trybunału z dnia 10 kwietnia 1984 r. w sprawie: Von Colson i Kamann, 14/83. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1984:153.
- Wyrok Trybunału z dnia 10 lipca 2014 r., w sprawie Impresa Pizzarotti, C-213/13. Dostęp: 6.03.2021 r., EU:C:2014:2067.
- Wyrok Trybunału z dnia 15 maja 1986 r. w sprawie Johnston, 222/84. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1986:206.
- Wyrok Trybunału z dnia 15 października 1987 r. w sprawie Heylens i in., C-222/86. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1987:442.
- Wyrok Trybunału z dnia 16 grudnia 1976 r. w sprawie Rewe-Zentralfinanz i Rewe-Zentral, 33/76. Dostęp: 6.03.2021 r., EU:C:1976:188.
- Wyrok Trybunału z dnia 19 czerwca 1990 r. w sprawie Factortame, C-213/89. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1990:257.
- Wyrok Trybunału z dnia 19 listopada 1991 r. w sprawach połączonych A. Francovich i D. Bonifaci i in. v. Włochy, C-6/90 i C-9/90. Dostęp: 6.03.2021 r., ECLI:EU:C:1991:428.
- Wyrok Trybunału z dnia 2 października 2003 r. w sprawie Weber's Wine World i in., C-147/01. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:2003:533.
- Wyrok Trybunału z dnia 20 października 2016 r. w sprawie Evelyn Danqua, C-429/15. Dostęp: 7.03.2021 r., EU:C:2016:789.
- Wyrok Trybunału z dnia 22 czerwca 2017 r. w sprawie Unibet, C-49/16. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:2017:491.
- Wyrok Trybunału z dnia 26 stycznia 2010 r. w sprawie Transportes Urbanos y Servicios Generales, C118/08. Dostęp: 7.03.2021 r., EU:C:2010:39.
- Wyrok Trybunału z dnia 27 marca 1963 r. w sprawach połączonych Da Costa i inni, C-28-30/62. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:1963:6.
- Wyrok Trybunału z dnia 27 marca 1980 r. w sprawie Denkavit Italiana, C-61/79. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:1980:100.
- Wyrok Trybunału z dnia 28 stycznia 2015 r. w sprawie ÖBB Personenverkehr, C417/13. Dostęp: 7.03.2021 r., EU:C:2015:38.
- Wyrok Trybunału z dnia 3 września 2009 r. w sprawie Fallimento Olimpiclub, C2/08. Dostęp: 7.03.2021 r., EU:C:2009:506.
- Wyrok Trybunału z dnia 30 września 2003 r. w sprawie Köbler, C-224/01. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:2003:513.
- Wyrok Trybunału z dnia 31 stycznia 2008 r. w sprawie Centro Europa 7, C-380/05. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:2008:59.
- Wyrok Trybunału z dnia 5 marca 1996 r. w sprawach połączonych Brasserie du pêcheur i Factortame, C-46/93 i C-48/93. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:1996:79.
- Wyrok Trybunału z dnia 6 października 1982 r. w sprawie CILFIT, 283/81. Dostęp: 7.03.2021 r., ECLI:EU:C:1982:335.
- Wyrok Trybunału z dnia 6 października 2015 r. w sprawie Târșia, C-69/14. Dostęp: 7.03.2021 r., EU:C:2015:662.

Opracowania

- Banaszak, Bogusław. 2008. Zalety i wady Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. *Przeгляд Sejmowy* (2): 9–24.
- Filipczyk, Hanna. 2017. Wznowienie postępowania sądownoadministracyjnego w związku z orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w świetle prawa unijnego. *Przeгляд Orzecznictwa Podatkowego* (3): 171–181.
- Kowalik-Bańczyk, Krystyna. 2013. *Karta Praw Podstawowych UE. Komentarz pod red. A. Wróbla*. Warszawa: C.H. Beck.
- Lang, Wiesław. Wróblewski, Jerzy. Zawadzki, Sylwester. 1979. *Teoria państwa i prawa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Manowska, Małgorzata. 2013. *Wznowienie postępowania cywilnego*. Warszawa: LexisNexis, wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 12.02.2021.
- Mathijsen, Pierre. 1999. *A guide to European Union law*. Londyn: Sweet & Maxwell.
- Olejniczak, Adam. 2018. *Prawo zobowiązań – część ogólna, System Prawa Prywatnego*, tom 6. Warszawa: C.H. Beck, wydanie elektroniczne: LEGALIS. Dostęp: 10.04.2021.
- Półtorak, Nina. 2010. *Ochrona uprawnień wynikających z prawa Unii Europejskiej w postępowaniach krajowych*. Warszawa: Oficyna Wolters Kluwer.
- Skorczyńska, Ewa. 2017. *Luka w prawie. Istota zjawiska oraz jego znaczenie dla prawa administracyjnego*. Warszawa: C.H. Beck, wydanie elektroniczne: LEGALIS. Dostęp: 15.05.2021.
- Stefanicki, Robert. 2018. Wznowienie postępowania w związku z rozstrzygnięciem prejudycjalnym Trybunału Sprawiedliwości UE. *Prawo i Prokuratura* (6): 84–98.
- Stępkowski, Łukasz. 2015. Naruszenie prawa UE przez sąd krajowy w odpowiedzialności odszkodowawczej państwa członkowskiego. *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego* (13): 136–159.
- Taborowski, Maciej. 2012. *Konsekwencje naruszenia prawa Unii Europejskiej przez sądy krajowe*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Wróbel, Andrzej. 2015. Autonomia proceduralna państw członkowskich. Zasada efektywności i zasada efektywnej ochrony sądowej w prawie Unii Europejskiej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. Poznań* (1): 35–58.
- Wróbel, Andrzej. 2005. *Stosowanie Prawa Unii Europejskiej przez sądy*, Warszawa: Zakamycze. Wydanie elektroniczne: LEX. Dostęp: 25.02.2021.
- Wróblewski, Jerzy. 1959. *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Wyrozumska, Anna. 2008. Znaczenie prawne zmiany statusu Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej w Traktacie lizbońskim oraz Protokołu polsko-brytyjskiego. *Przeгляд Sejmowy* (2): 25–40.